

K otázce měkkosti, tvrdosti a obojetnosti v pravopise

Ačkoli považuji Františka Daneše za velkou a inspirativní osobnost české jazykovědy, vybral jsem si pro vystoupení na konferenci k jeho jubileu téma, v němž se můj a jeho názor rozcházejí. Učinil jsem tak v naději, že to pro něj bude zajímavější, než kdybych mluvil – v jeho duchu a v jeho stínu – o jazykové kultuře.

Pět let poté, co byl uveřejněn můj článek (Adam, 2003) o psaní *i/y*, *í/ý* po *c* v koncovkách jmen v češtině, na něj František Daneš (2008) – z větší části polemicky – reagoval. Od tématu pravopisné měkkosti, či naopak obojetnosti *c* se přitom odrazil k obecnějším úvahám o vztahu grafémů a fonémů, o distribuci písmen *i/y*, *í/ý* v českém pravopise atd. Souběžně s ním se tématu měkkosti, tvrdosti a obojetnosti a vztahu mezi pojmy „hláska“ a „písmeno“ věnovaly (zejména z didaktického hlediska) i Eva Hošnová a Martina Šmejkalová (2008/2009). Ve svém příspěvku bych chtěl jednak odpovědět Františku Danešovi na jeho výhrady a jednak navázat na oba uvedené nedávno vyšlé texty poněkud odlišným návrhem toho, jak pojmoslovný problém „měkkých, tvrdých a obojetných hlásek/písmen“ vyřešit.

Na rozdíl od tohoto terminologického problému jde v případě měkkosti, nebo obojetnosti písmena *c* o otázku obsahu pravopisné kodifikace, o vlastní způsob psaní. Jak jsem uvedl dříve (Adam, 2004), domnívám se, že v pravopise je vztah mezi kodifikací a normou jiný než v jazyce samém: pravopis není jazyková rovina, nýbrž vnější konvence, jeho norma je na kodifikaci silně závislá a systémovost jako kodifikační kritérium (viz Daneš, 1979) v něm má větší váhu než při kodifikaci (spisovného) jazyka. Mimoto jsem přesvědčen, že byť se pravopis vyvinul v souvislosti s vývojem spisovného jazyka a k plnění jeho potřeb, není možno jej na spisovné výrazy omezit (a dokonce to nedělají ani sama Pravidla českého pravopisu): už jen proto, že nespisovné výrazy, tvary a podoby bývají (třebas i jako prostředky aktualizací) součástí formálních, veřejných, i oficiálních komunikátů – tzn. takových, v nichž se na dodržování pravopisné kodifikace dbá (srov. Adam, 2004). Pravopis tedy není věcí spisovného jazyka, nýbrž (přinejmenším) věcí veřejných písemných projevů – a tedy i *všech jazykových prostředků, které se v nich uplatňují*. Rád bych upozornil i na to, že současná pravopisná pravidla „fungují“ (ať už na to jejich tvůrci berou ohled, nebo ne) nejen pro texty v dnešní době vznikající, nýbrž že na ně odkazují i příručky pro editory historických dokumentů (Šťoviček a kol., 2002) i literárních děl (Havel, Štorek a kol., 1971) – přizpůsobovat pravopis textu dnešní kodifikaci je v obou okruzích ediční práce noremní.¹

Z formulací uvedených v článku Fr. Daneše (2008) je zřejmé, že právě v takovýchto obecných východiscích se jeho a můj přístup ke statusu písmena *c* liší zejména. Fr. Daneš označuje množinu substantiv, v nichž se píše v některých koncovkách po *c* *y*, jako „skupinku“ (s. 127) a zdůrazňuje, že většina z nich nepatří do spisovného jazyka (s. 129) a že jejich frekvence je „nepochybně malá, zejména pak plurálových tvarů na *-y* (škoda že se to Adam nepokusil zjistit v korpuse, pokud takové tvary vůbec existují)“ (tamtéž).² Já to o nich vím a nezamlčuji: v článku (Adam, 2003) jsem napsal, že „některé uvedené tvary, ba i celé typy mají v českém tvarosloví okrajové postavení“ (s. 170). Nic z toho však není v mém přístupu k pravopisu směrodatné. Z korpusových údajů jsem nevycházel proto, že odmítám uznat za existující jen ty tvary, které mají v korpuse doklad. Tvary (*apel*)*placy*, *g*/*Glancy*, *hicy*, *Ha'arecy* atd. pro mne existují nezpochybnitelně, poněvadž jsou to tvary systémově utvořené; a existují-li v morfologickém systému češtiny, existují i v jejím systému pravopisném.

O psaní *i/y* po *c* se v Pravidlech českého pravopisu píše v kapitole nazvané *Označování hlásek v slovech domácích*. V rámci této kapitoly jsou formulována i pravidla o psaní *i*, *í/y*, *ý* v koncovkách podstatných a přídavných jmen a mezi slovy uváděnými zde jako příklady jich je několik cizího původu (např. *plac*, *hic*, *skica*, *bendžo*, *paša* aj.). Přesouvat údaje o psaní koncovek v těchto slovech do kapitoly o psaní slov přejatých by ovšem smysl nemělo: jde přece o to, jaké *i/y* se tu píše v jejich – „domácích“ – koncovkách. Ukazuje se tu však, že přesnější by bylo hovořit v názvu kapitoly o

¹ Pokud jde o psaní *i/y* po *c*, můžu uvést, že v uplynulých letech jsem se jako editor korespondence B. Němcové setkal např. s tvary *klocy* (= „hadry, kusy látky“) nebo *fusfecy* („onuce“).

² V diskusi o psaní *í/ý* po *c* je zdůrazňování okrajového postavení jmen typu *tác* o to podivnější, že podobné charakteristiky lze připsat i ostatním množinám substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na *-c*, která se skloňují podle tvrdých vzorů. I to jsou jména nečetná, nepatřící – řečeno s Jos. Vachkem (1933, s. 312) – mezi „slovní zásobu intelektuální původu domácích“: jsou to zpravidla slova přejatá, často expresivní, proti jménům typu *tác* je mezi nimi navíc řada hypokoristik a příjmení. Navzdory těmto shodám se však od jmen typu *tác* liší kodifikovaným pravopisem.

označování hlásek v domácích *morfémech*. Že tomu tak není, vyplývá zřejmě ze skutečnosti, že Pravidla jsou určena mj. i takovým adresátům, kteří pojem morfému neznají. Přesto je s podivem, že zatímco o *f* se Pravidla zmiňují explicitně („Po písmenech *f*, *c* se v základech domácích slov *y* (*y*) nepíše“, paragraf 7), o *g* mlčí; obě písmena přitom označují souhláskové fonémy, které mají v češtině podobné postavení: vyskytují se pouze v přejatých slovech a v expresívech (*f* navíc ve dvou starých slovesech, která zde však nevstupují do hry, neboť v jejich tvarech se po *f* žádné *i/y* neobjevuje). Písmeno *g* by mělo mít místo mezi „tvrdými“ (např. *dramaturgyně*, *fugy*, *kolegy*, *pedagogy*, *tágy*).

Ve sporu o měkkost, nebo obojetnost písmena *c* by na prvním místě mělo být řečeno následující: Po písmenu *c* – zapisujícím foném /c/ – se v češtině podle platných pravopisných pravidel píše v morfémech domácího původu jota i ypsilon. (Ypsilon je řidší, píše se po *c* pouze v několika koncovkových morfémech nevelké množiny neživotných maskulin, která jsou různého původu a stylové hodnoty. Skutečnost, že jde jen o morfémy koncovkové, nikoli kořenné, a jen o ypsilon krátké, je paralelní k situaci, která nastává u písmena *f*.) *Fakticky* je tedy *c* obojetné – navzdory teoretické diskusi, která se o tom vede, a navzdory tvrzením pravopisných příruček a mluvnic. Obojetnost totiž neznamena nic jiného než toto: obojetné je z definice písmeno, po němž se v domácích morfémech píše jota i ypsilon. Zastoupení *i*, *í* × *y*, *ý* po jednotlivých obojetných písmenech je přitom různé: po *v* je relativní četnost ypsilonu poměrně vysoká díky produktivnosti předpony *vy-*, *vý-*, naopak po *z* je velmi nízká (zvlášť výrazný je zde rozdíl u dlouhé varianty ypsilonu, srov. Adam, 2003, s. 179) a po *f* rovněž. U *c* je relativní četnost ypsilonu nejnižší. Po písmenech *ž*, *š*, *č*, *ř*, *j* se však v domácích morfémech podle platných pravidel nepíše ypsilon *nikdy*. A pokud se neomezíme jen na morfémy domácího původu a vezmeme v úvahu pravopis češtiny jako celek, systémový rozdíl mezi *b*, *f*, *l*, *m*, *p*, *s*, *v*, *z* a *c* na jedné straně a *ž*, *š*, *č*, *ř*, *j* na druhé se ještě zvýrazní.

Fr. Daneš (2008, s. 128) připouští, že jednomu z autorů pravopisné kodifikace z roku 1957, K. Hausenblasovi, „myšlenka považovat písmeno *-c* za pravopisně obojetné není cizí“ a že se o zvláštním postavení grafému *c* zmiňuje i další z autorů, Miloš Dokulil, v Mluvnici češtiny 1. Dodal bych, že v jednom ze svých posledních článků, nazvaném *Co se mi nepodařilo prosadit ve výuce mateřskému jazyku*, Miloš Dokulil píše: „Tak například se mi nepodařilo přesvědčit odpovědné činitele o tom, že v současném jazyce nemá smyslu řadit písmeno *c* k souhláskovým písmenům (nikoli souhláskám!) měkkým, že jde o písmeno pravopisně obojetné, tak jako jsou obojetná písmena pro sykavky *s* a *z*. Okolnost, že v současném pravopise nemáme dnes doklad na to, že se na začátku nebo uprostřed slova *c* spojuje s *y*, není rozhodující. Podstatné je to, že se v tvarosloví chová jako jiná obojetná písmena: tedy nejen *kecy*, *tácy*, ale také gen. *paňácy*, *Vácy*, *Mácy* atp.“ (Dokulil, 2002/2003, s. 94).

Dále Fr. Daneš (2008, s. 132–133) uvádí, že „Hausenblas a druzí se v zásadě přiklíněli k této možnosti (tj. psát *Mácy* stejně jako *Máchy*), přesto však její praktické provedení nedoporučili“, a to proto, že „proti novým pravopisným podobám *Vácy*, *Mácy*, ... by stály podoby *Váši*, *Miči*, ...“, čímž by byla porušena „souvztažnost obou skupin“, která „je samozřejmě obecně pocíťována“. O tomto argumentu vím a ve svém článku se o něm zmiňuji;³ v jádrové části článku pak usiluji o jeho vyvrácení. Proč Fr. Daneš (2008) tuto část mého článku nechává bez povšimnutí, si neumím vysvětlit. Jde o to, že je-li skutečně obecně pocíťována ona souvislost mezi jmény na *-ca* a jmény na *-ša*, *-ňa*, *-ja* atd., pak je tomu tak jen a jen proto, že je obecně zafixována notorická poučka o pravopisné měkkosti *c*. Změní-li se poučka v kodifikačních příručkách a učebnicích v tom smyslu, že bude faktická obojetnost *c* uznána, začne časem být „samozřejmě obecně pocíťována“ souvztažnost mezi jmény na *-ca* a jmény na *-sa*, *-za* a souvislost dosavadní bude zapomenuta. Nadto je souvztažnost, o níž píše Fr. Daneš, postavena na falešných základech, neopírá se o morfologické vlastnosti příslušných slov v současné češtině. Jak jsem ukázal zčásti korpusovým a zčásti anketním výzkumem v článku (Adam, 2003), „skloňování slova *skica* (ale i *gejša* apod.) se plně shoduje se vzorem *žena*; *Kopanica* se skloňuje jako *předseda*, a nikoli jako *paša*, a *Laco* se skloňuje jako *Stýblo*, a nikoli jako *gaučo*“ (s. 178).

Navzdory tomu, že Fr. Daneš (2008, s. 134) v závěru svého článku uznává okrajové postavení písmena *c* v řadě měkkých písmen, dovozuje, že přeřadíme-li *c* mezi písmena obojetná, princip

³ „Pro současnou pravopisnou kodifikaci je přitom rozhodující existence/neexistence tvaroslovné analogie se jmény s tvarotvorným základem zakončeným na jinou tvaroslovně měkkou souhlásku, resp. jiné měkké písmeno. Vedle *skici* je *gejša* a *Káča*, vedle *Kopanici paša* a *Láďa*, vedle *Laca gaučo*; naproti tomu neživotná maskulina se základem zakončeným na jinou měkkou souhlásku než na *c* se nesklonují podle vzoru »hrad«, nýbrž podle měkkého vzoru »stroj«“ (Adam, 2003, s. 174–175).

systemovosti „nás logicky nutí provést tuto změnu rovněž u ostatních »měkkých souhlásek«. Nenuť, naopak: Z morfologického hlediska se foném /c/ zásadně liší od fonémů zapisovaných „měkkými písmeny“ ve všech předmětných typech substantiv, tedy u typu *tác*, *Kopanica* i *Laco*, s výjimkou typu *skica*; jenže tam se obě řady fonémů shodují nejen mezi sebou, nýbrž současně i s fonémy zapisovanými písmeny obojetnými. Grafematicky se *c* od „měkkých písmen“ liší nepřítomností diakritického znaménka. A z hlediska celku českého pravopisného systému se od nich liší tím, že se po něm píše jota i ypsilon v slovech přejatých.

E. Hošnová a M. Šmejkalová (2008/2009) podrobně rekapituluji dějiny pojmů „tvrdá/měkká/obojetná souhláska“ a „tvrdé/měkké/obojetné písmeno“ a podávají přehled formulací, jimiž je toto téma vykládáno v mluvnicích, učebnicích a pravopisných příručkách. Připomínají sice i to, že se některé učebnice souhrnnému označení vyhýbaly, ale podle jejich názoru je zastřešující pojmenování nezbytné, aby mohli žáci pravopis odůvodnit (s. 57). Jejich příklad zdůvodnění⁴ však ve skutečnosti žádným zdůvodněním není: jde o klasifikaci. To, že *ch* a *r* jsou pravopisně tvrdé, *nevysvětluje, proč* se po nich píše ypsilon, nýbrž *znamená, že* se po nich píše ypsilon. Je to podobné, jako kdybychom za zdůvodnění skutečnosti, že pštros neumí létat, považovali to, že je to pták nelétavý. Vysvětlení pravopisných pravidel týkajících se joty a ypsilonu je možné pouze pomocí poučení o morfologickém systému a o historickém fonologickém vývoji. To ovšem dětem ve druhé třídě základní školy předložit nelze; avšak než falešná zdůvodnění, to snad raději pouhé pravidlo.⁵ Pak by se stala akademickou i otázka, kterou zvažuje Fr. Daneš (2008, s. 131), totiž máme-li jako zvláštní podskupinu zařadit mezi obojetná i písmena *d*, *t*, *n*. Myslím, že ve školních Pravidlech mají kodifikátoři srozumitelně popsat, jak se v pravopise s dotyčnými písmeny zachází, a ne je za každou cenu škatulkovat.

V odborných pracích o pravopise však patrně budeme považovat za vhodné příslušné kategorie písmen souhrnnými označeními opatřit. Jenže jakými? E. Hošnová a M. Šmejkalová (2008/2009) v titulu svého článku stavějí proti sobě formou vylučovací otázky (jako by jiné možnosti nebylo) trojice termínů „tvrdá/měkká/obojetná souhláska“ a „tvrdé/měkké/obojetné písmeno“. Sledující potřeby školní praxe, přiklánějí se nakonec k variantě „pravopisně tvrdá/měkká/obojetná souhláska“, která je v souladu s Pravidly českého pravopisu. Teoreticky však dávají přednost termínům „tvrdé/měkké/obojetné písmeno“ (s. 58). Fr. Daneš (2008, s. 132) se přiklání k pojmenování „souhlásková písmena pravopisně tvrdá/měkká/obojetná“. Souhlasím s tím, že je v kontextu pravopisu vhodnější mluvit o písmenech než o (sou)hláskách, ale veliký problém dnes vidím v přívlastcích „tvrdé“ a „měkké“.

Fr. Daneš se zmiňuje o tom, že pravopisná tvrdost/měkkost hrubě neodpovídá tvrdosti/měkkosti fonetické (2008, s. 132) – dlužno dodat, že vzhledem k výrazům jako *gejša*, *gaučo* apod. ani morfologické – a cituje Gebauerův výrok, že „nejpatrnějším měřítkem pro souhlásky tvrdé a měkké je v pravopise českém *i* a *y*“. Podle mého názoru je v českém pravopise tvrdé nebo měkké právě jen *i/y*. Na souhláskových písmenech nic tvrdého ani měkkého není: protože tvrdým souhláskovým písmenem nazýváme takové, po němž se píše tvrdé *y*, a měkkým takové, po němž se píše měkké *i*, jde vlastně o nepatřičnou terminologickou metonymii – přesněji by se oněm písmenům mělo říkat „tvrdoýová“ a „měkkoóová“. To samozřejmě zní nepřijatelně (a ještě nepřijatelněji to vypadá napsané), ale nabízí se návrh Fr. Daneše (2008, s. 132), abychom „pro litery *i* a *y* užívali názvy *jota* a *ypsilón*“; domyšleno o krok dál, příslušná souhlásková písmena by mohla být nazývána *písmena jotová/ypsilónová/obojetná*. *Písmeno jotové* je sousloví nejen kratší než *písmeno pravopisně měkké*, ale hlavně není zatíženo nežádoucím terminologickým křížením s pojmy fonetickými⁶ a morfologickými. A poněvadž *ypsilón* je slovo všeobecně známé, bylo by třeba žactvo naučit jedinému novému pojmu, totiž pojmu *jota* – a to myslím není za odstranění hrubé nejasnosti v základech české pravopisné kodifikace⁷ cena přílišná.

⁴ „Proč ve slově *chytrý* píšeme *y*, *y*? – Píšeme *y*, *y*, protože *ch* a *r* jsou pravopisně tvrdé“ (Hošnová, Šmejkalová, 2008/2009, s. 58).

⁵ Narazil jsem tu už podruhé na problém adresáta pravopisných pravidel (či Pravidel). Pravopisná kodifikace je určena širokému spektru adresátů od žáků prvního stupně základních škol až po jazykové profesionály. Pravidla českého pravopisu sice existují ve verzi školní a verzi „akademické“, ale zdá se mi, že rozdíly mezi nimi – a to jak po stránce formulační, tak do množství uvedených pravidel a hloubky výkladu – jsou mnohem menší, než by odpovídalo uvedenému rozpětí adresátů.

⁶ O měkkosti a tvrdosti ve fonetice a fonologii srov. Grygarová-Rechziegllová (1993).

⁷ O tom, že o hrubou nejasnost jde, snad každého přesvědčí ony dlouhotrvající nesoulady, spory a diskuse týkající se této věci, které ve svých loňských článkách rekapituluji Fr. Daneš i E. Hošnová s M. Šmejkalovou a do nichž se jako příspěvek zatím poslední zařazuje i tento text.

Dovolte ještě poznámku k zapisování fonémů /d'/, /t'/, /ň/. Kolektiv autorů Pravidel českého pravopisu z roku 1957 správně vyřadil písmena *d', t', ň* z kategorie „měkkých“, protože se po nich nepíše žádné *i/y*. Fr. Daneš (2008, s. 131) v této souvislosti pokračuje: „Po těchto písmenech mohou následovat ze samohláskových písmen jedině *a, o, u, ou* (samozřejmě i dlouhé – *d'ábel, s Ba'ou, Lád'o, Máňu*); ve zbylých případech se palatální souhlásky /d'/, /t'/, /ň/ zapisují obojetnými písmeny *d, t, n*, po nichž následují měkkící písmena *i/í* nebo *ě*...“ Domnívám se, že by tu bylo vhodnější popis „obrátit“, tzn. jmenovitě uvést, že před fonémy /i/, /í/, /e/ se tyto palatály označují písmeny *d, t, n* (a po nich následující fonémy písmeny *i, í, ě*), a zbylé případy taxativně nevyjmenovávat. Uchránilo by nás to zbytečných nepřesností: v uvedeném Danešově popisu je *ou* prohlášeno za jediné písmeno, z formulace by nadto mohlo vyplývat, že má i svou dlouhou variantu, a dále není specifikováno, zda jde v případě dlouhého *u* o *ú*, nebo *ú*. Nebylo by pak ani nutno dodávat pro úplnost, že písmeny *d', t', ň* se příslušné souhlásky označují i před souhláskovými písmeny a na konci (*sáňky, obraťme, zaplaťte, Vaňhal, laň*...). A konečně by z takového popisu implicitně, leč nepochybnitelně vyplývalo, jak se v českém pravopisném systému píše i domněle nenapsatelný *ňéma*.⁸

Místo závěru předkládám alternativní, „neškatulkující“ návrh formulace pravidel týkajících se označování hlásek /i/, /í/ v domácích morfémech (v platných Pravidlech českého pravopisu jde o paragrafy 3, 4 a 5):

Po písmenech *g, h, ch, k, r* se píše *y, ý* („ypsilón“).

Po písmenech *ž, š, č, ř, j* se píše *i, í* („jota“).

Po ostatních souhláskových písmenech se píše někdy *jota* a někdy *ypsilón*.

Po písmenech *d, t, n* se píše *ypsilón* tehdy, když tato písmena označují souhlásky /d/, /t/, /n/, a *jota* tehdy, když označují souhlásky /d'/, /t'/, /ň/.

Literatura:

- Adam, R. (2003): „Bezkopcý úval známý svými hicy předlohou skici mistra Kopanici.“ *Je c měkké, nebo obojetné? Naše řeč*, 86, s. 169–180.
- Adam, R. (2004): Spisovnost/nespisovnost a pravopis. In: E. Minářová – K. Ondrášková (ed.), *Spisovnost a nespisovnost – zdroje, proměny, perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 178–180.
- Daneš, F. (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: J. Kuchař (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.
- Daneš, F. (2008): O písmenku *c* a o písmenech a hláskách vůbec. *Naše řeč*, 91, s. 127–134.
- Daneš, F. – Dokulil, M. – Hausenblas, K. – Váhala, F. (1958): *Píšeme podle nových Pravidel*. Praha: Orbis.
- Dokulil, M. (2002/2003): Co se mi nepodařilo prosadit ve výuce mateřskému jazyku. *Český jazyk a literatura*, 53, s. 93–95.
- Grygarová-Rechziegllová, A. (1993): K otázce měkkosti a kombinatoriky českých fonémů. *Slovo a slovesnost*, 54, s. 255–269.
- Havel, R. – Štorek, B. a kol. (1971): *Editor a text*. Praha: Československý spisovatel.
- Hošnová, E. – Šmejkalová, M. (2008/2009): Souhlásky tvrdé, měkké, obojetné, či písmena tvrdá, měkká, obojetná? *Český jazyk a literatura*, 59, s. 53–58.
- Pravidla českého pravopisu* (1998). Praha: Academia.
- Pravidla českého pravopisu. Školní vydání včetně Dodatku* (2004). Praha: Fortuna.
- Sgall, P. (1994): Lingvistický pohled na český pravopis. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 168–177, 270–286.
- Šťovíček, I. a kol. (2002): *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*. Praha: Archivní správa MV ČR.
- Vachek, J. (1933): Český pravopis a struktura češtiny. *Listy filologické*, 60, s. 288–319.

⁸ *Ňéma* je ve studentském slangu „němčinář“ a to, že toto slovo nelze podle pravidel české psací soustavy napsat, tvrdí P. Sgall (1994, s. 282). Jistě by nebylo obtížné dohledat i další expresiva obsahující skupiny *-ňé-*, *-íé-* nebo *-d'é-*, např. hypokoristické podoby příjmení, nemluvě už o „vyjmenovávání“ abecedy způsobem *á, bé, cé, čé, dé, d'é, ...*